

УДК 930.2(477)

А. М. Острянюк

Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка

ЕПІСТОЛЯРІЙ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО ЯК ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Розкриваються можливості використання епістолярію науковця в історіографічних дослідженнях.

Проблема статусу історичної науки, її суспільна місія та структура історичного знання тривалий час перебувають у полі зору теоретиків історії та наукознавців. Методологічні зрушення 90-х рр. ХХ ст. вкотре загострили питання про роль історичної науки та її репрезентантів в українському суспільстві. Відтак, корпорація вітчизняних істориків відреагувала на виклики часу, активізувавши студіювання теоретичних проблем історичної науки, що неминуче спричинило реструктуризацію уявлень про неї. Засвоєння досвіду світової історичної науки стало запорукою осучаснення методологічного інструментарію вітчизняних істориків, сприяло формуванню дискурсу рефлексії минулого. Утім, проблеми вивчення історії історичної науки в Україні, віддаючи належне їхній масштабності та фундаментальності, не набули ґрунтовного осмислення з точки зору джерел інформації про історіографічний процес в Україні.

Історіографічні джерела – специфічне явище у системі історичних джерел. Їхній статус, видові ознаки та інформаційний потенціал набувають дедалі конкретних рис [2; 6]. З огляду на конституювання історіографії як самостійної ділянки історичної науки [9, с. 11], потреба обґрунтування джерельного обслуговування такого роду знання видається надзвичайно нагальною.

Джерелознавство історіографії як спеціальна галузь наукових історичних знань виокремилась у 1960-х рр. і була теоретично обґрунтована у працях С.О. Шмідта [11–13]. Однак упродовж 70–80-х рр. ХХ ст. увага до неї була

вкрай фрагментарною – головним чином за допомогою історичних джерел установлювалися історіографічні факти, тоді як історіографічні джерела як інформаційна система розглядалися принагідно [5; 10]. Сучасна історіографічна ситуація дозволяє реанімувати цей напрямок наукових студій, що з огляду на багатий історіографічний матеріал потребує переосмислення та систематизації.

З-поміж історіографічних джерел, за формою та інформаційним потенціалом, цілісним комплексом виступають праці вчених-істориків [2; 6; 10; 12] – «великий текст» історика, – які вкупі з «історико-культурним контекстом» характеризують історіографічний процес. Натомість, інші джерела, які містять факти з історії історичної науки, часто-густо історіографічними не вважаються, навіть за умови їхнього включення до джерельної бази дослідження з історії історичної науки. Історіографічне значення виявлених у них фактів не завжди стає підставою для віднесення цих джерел до комплексу історіографічних. Зокрема, епістолярій вчених-істориків як самодостатній комплекс наративних джерел особового походження використовується переважно для характеристики особистості дописувача, уточнення фактів наукової біографії вченого, установи, колективу тощо, відомості про які відсутні в інших джерелах. Утім, цінність епістолярію наукового співтовариства для історіографічних досліджень належним чином не поцінована.

Епістолярій як суспільне явище являє собою особливий вид комунікації, в якому усна мова втілюється у письмову форму. Фактично, це мовленнєва діяльність на папері, яку характеризує тематична багатоплановість, регулярність, що характерні для розмовної мови. Поява та подальша популярність епістолярію зумовлена соціальними, психологічними, лінгвістичними та іншими чинниками. На формування приватного епістолярію впливає ступінь знайомства кореспондентів, характер спілкування, письменницький індивідуальний стиль, знання всього спектра моральних, правових, естетичних, етичних норм суспільства на певному етапі розвитку [8, с. 28]. Технічний прогрес знівелював цінність письмової міжособистісної комунікації у вигляді листування, а також вплинув на її форми. Відтак, у суспільстві, в якому існувала гостра потреба в комунікації та існували об'єктивні інформаційні бар'єри, листування було засобом і змістом комунікативного середовища, в якому відбувалось становлення, в тому числі, й історичної науки. Спілкування у середовищі науковців – засіб конститування та інституціалізації наукової спільноти. Листування істориків у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. уможливило легітимізацію корпорації вчених, що досліджували проблеми української історії в Росії, забезпечило їхнє організаційне оформлення та сприяло підвищенню професійного рівня вчених. Водночас, епістолярій вітчизняних вчених досі не став предметом джерелознавчого дослідження [1, с. 116; 7, с. 86]. У цьому відношенні листування Д. І. Яворницького з представниками наукової інтелігенції має значний

інформаційний потенціал і виявляє свої можливості для історіографічних досліджень. Збереженість та археографічна публікація епістолярію Д. І. Яворницького засвідчують високий рівень репрезентативності цього комплексу джерел з історії вітчизняної історичної науки.

Листування рельєфно подає окремі періоди наукової біографії вченого. Зокрема, саме в ньому відображено внутрішні надлами дослідника, спричинені, зокрема, прийняттям науковим світом його «Історії запорізьких козаків». Фактично емоційні сплески комплексу невдахи простежуються в листах Д. І. Яворницького до колег в останнє десятиліття ХІХ ст. Втім, емоційні розмірковування над власними творіннями тісно переплетені з відтвореним у листах бажанням знайти причини неоднозначного прийняття вченим світом його праць. Зокрема, в листі до Д. І. Багалія 10 вересня 1888 р. Д. І. Яворницький писав: *«Только теперь я, многоуважаемый Дмитрий Иванович, убедился в полной моей неспособности к науке! В самом деле, работал почти восемь лет над своим «Запорожьем» и теперь за это самое «Запорожье» Антонович меня бранит, Лазаревский косит, а Вы ругаетесь. Принимаю это не только без всякого озлобления с моей стороны, но даже с полным уважением ко всем моим критикам. ... я убедился, что едва ли я могу принести какую-либо пользу своему краю на поприще науки. Думаю, что теперь ещё вовремя остановиться и сложить с себя звание «ученый». Пусть занимаются наукой люди способные к ней, а не профаны, подобные мне»* [4, с. 300], а у листі до К. Білиловського 10 лютого 1898 р. знаходимо: *«краще мені тепер же спалити, ніж надрукувати та тоді читати над собою глум та посміх людський, як оце я прочитав у «Кієвській Старині» (дивись книгу 1897 року, грудня) на 3-й том моєї «Истории запорожск. козаків» все того ж таки Лазаревського. ... Знаю я сам, добре знаю, що у мене голова не історична і що я пішов овіс не по тому шляху, який собі вибрав ще студентом на другому курсі. Знаю ... а все ж таки гірко читать про себе те, що люде називають тебе «скорбною главою», обертають всі праці твої в нівич і тим відбирають від тебе всі твої сили, всю твою енергію, весь твій дух»* [4, с. 37]. Втім, листування засвідчує і усвідомлення вченим своєї місії: *«Я ніколи не думав про себе, що я есть яка-небудь величина, щоб порівнятись мені чи з Шевченком, чи з Квіткою, чи з Кулішем»* [4, с. 37], *«і хоча ж я не кидаю свого пера, то роблю те не задля того, щоб бачив у себе який-небудь талан, а од привички більш та од сознання того, що треба ж довести діло до кінця, та тоді вже, як кажуть там, і з колокольні геть. Одно тільки можу сказати, що хоч у мене нема ні талану Костомарова, ні ума Антоновича, зато есть неугасима любов до того Запорожжя. Така любов, що не залить її водою, ні засипать її землею»* [4, с. 182]. Водночас, в епістолярії Д. І. Яворницького знаходимо і факти визнання його як вченого. Зокрема, В. В. Данилов в листі від 23 січня 1909 р. написав, що *«теперь Вы (Д. І. Яворницький – А. О.), после смерти В. Б. Антоновича, единственный*

«маститий» *представитель украинской истории в русской науке* [3, с. 152], а В. Білий засвідчував 1929 р., що «Д. І. Багалій співає Вам усюди хвалу – устно й друкованим словом» [3, с. 65]. Нарешті, М. Міллер у своєму листі до дружини Д. І. Яворницького визнав, що дослідницький фанатизм запалив у ньому «*27 лет тому назад именно Дмитрий Иванович. Вот почему я имею основание считать и считаю Дмитрия Ивановича своим учителем и духовным отцом*» [3, с. 341].

Листи Д. І. Яворницького ставали часто-густо сторінками його студій. У безпосередньому спілкуванні з колегами, на сторінках епістолярію вчений викладав свої дослідницькі сентенції, відбувався обмін думками, критично оцінювався науковий доробок інших науковців, виявлялось реальне ставлення не лише до їхніх праць, але й до їхніх особистостей [4, с. 49, 64, 93, 95]. У листах дописувачів Д. І. Яворницького також знаходимо роздуми з приводу різних проблем історії та критичні зауваження на адресу дослідників [3, с. 43–45, 49, 92, 99, 116, 127].

Листування Д. І. Яворницького яскраво демонструє становлення міжособистісних контактів, творчу лабораторію історика, вплив політичних реалій на становлення вітчизняної історичної науки. За листуванням вченого можна достатньо повно відтворити етапи його роботи по збиранню матеріалу та створенню історичних студій. Слід наголосити на тому, що евристична робота здійснювалась, не в останню чергу, за допомогою листів до колег по «цеху» – цілком природнім було звернення до колег чи представників дослідницьких установ про надсилання літератури або ж про рецензування статей та монографій. Підтвердження таких звернень знаходимо, зокрема, в листах до Ф. Лебединцева [4, с. 91, 96, 101], а також у листах С. Борового [3, с. 99], В. Дубровського [3, с. 239], В. Ляскоронського [3, с. 303], М. Петровського [3, с. 426] та інших до Д. І. Яворницького. Крім того, саме такі листи-прохання ставали приводом для зав'язування приятельських та наукових стосунків. Власне, сам Д. І. Яворницький започаткував знайомство з М. С. Грушевським за допомогою письмового звернення до нього в листі [4, с. 61].

За листуванням Д. І. Яворницького є можливість відновити творчу лабораторію дослідника. Зокрема, вчений упродовж грудня 1884 – лютого 1885 р. працював в архівах Москви та Петербурга [4, с. 98], а взимку 1896 р., збираючи матеріал для четвертого тома «Історії запорізьких козаків», студіював матеріали «Архіву іноземних справ» [4, с. 28]. Роботу в архівних установах Д. І. Яворницький вважав першорядною і, за його власним зізнанням, його звітти не можна було витягти ніякими силами, «аж поки я добре не уп'юся архівним пилом» [4, с. 28]. Джерельна база робіт історика не обмежувалась документальними джерелами, Д. І. Яворницький активно збирав археологічний та етнографічний матеріал для своїх дослідів [4, с. 60, 66]. У листах зафіксовані відомості про наукові відрядження історика до Качанівки (Чернігівської губернії) та Соловків [4, с. 176].

Знайшли своє відображення в листах Д. І. Яворницького і його адресантів суспільно-політичні реалії 20-х рр. ХХ ст., які впливали на стан історичних досліджень в Україні. Передусім, це стосувалось подій пов'язаних з реструктуруванням мережі семінарів підвищеного типу при науково-дослідних кафедрах [3, с. 108] та чистки в Академії наук [3, с. 433; 4, с. 196].

Листування Д. І. Яворницького з колегами демонструє сформованість наукової спільноти, ознаками якої була наявність певних принципів здійснення наукової комунікації, існування канонів формалізації наукового зростання, систематичний обмін інформацією про події у світі науки. З листів вченого та його дописувачів стає очевидною наявність сталого інтересу до життя і діяльності науковців. За відсутності постійних особистих контактів з представниками історичного співтовариства, листування стало єдиною і досить ефективною формою обміну поточною інформацією про реалії історичної науки. Це передусім стосувалося обміну думками з приводу посадових просувань вчених в університетах та клопотання у сприянні їхнього обрання чи дослідницькій діяльності [3, с. 30, 44–45, 62], обговорення проблем матеріального забезпечення вчених [3, с. 32–33], стану викладання історії України у вищій школі [3, с. 44], появи нових видань і часописів [3, с. 53, 92, 202; 4, с. 60, 91, 95, 177, 178]. Крізь призму цих відомостей проступають відносини між науковою інтелігенцією, що базувались, головним чином, на доброзичливості, повазі та людяності. Навіть емоційні висловлювання Д. І. Яворницького на адресу «*господина историка Новой Сечи*» А. Скальковського, виглядають не настільки образливими, тому що мають під собою серйозні наукові підстави [4, с. 178].

Епістолярій Д. І. Яворницького розкриває і «кухню» історичної науки, в якій «народжувалися» історики. На окрему увагу заслуговують листи Д. Корсакова та Ф. Міщенка до Д. І. Яворницького з приводу організації захисту останнім дисертаційної роботи [3, с. 258–260, 359–364], звернення М. Петровського про захист його праці на ступінь доктора історії в Дніпропетровську під орудою Д. І. Яворницького [3, с. 426], а також звернення самого Д. І. Яворницького до М. С. Грушевського з проханням захищати свою дисертацію у Львівському університеті [4, с. 61]. У цьому листуванні, зафіксовані неписані правила етикету спілкування в науковому середовищі, які ґрунтуються на повазі до авторитету вченого, його доробку, бажанні посприяти становленню молодого дослідника. У виваженій та конструктивній формі подані зауваження та поради, що засвідчувало про обізнаність вчених з широким колом проблем історичної науки та засобами їхнього розв'язання. Зокрема, професор Казанського університету Д. Корсаков радив Д. І. Яворницькому «*защитить диссертацию в одном из южных университетов, наполненных специалистами по истории козачества: В. Б. Антонович и Голубовский в Киеве, И. А. Линниченко в Одессе, Буцинский и Багалей в Харькове*» [3, с. 259]. Усе це зайвий раз засвідчило наявність інформаційного поля в історичній науці вже на зламі ХІХ–ХХ ст., яке дозволяло інституціонувати вітчизняну історичну науку.

Мова листів Д. І. Яворницького та його кореспондентів розкривають особистісні риси науковців. Лексика, синтаксичні конструкції та стиль листів яскраво засвідчують високий інтелектуальний рівень дописувачів, а вільне володіння ними мовними засобами дозволяє бути зрозумілими для читача. Тісні та тривалі особисті контакти між адресатами дозволяли авторам обирати вільну структуру листа, розташовувати інформаційні повідомлення на власний розсуд з огляду на важливість і доцільність. Це створювало враження безпосередньої розмови і визначало стилістичну різноплановість – від лапідарної науковості до розмовного стилю. Втім, обов'язковим елементом кожного листа були словесні конструкції – прохання, звернення, запитання, клопотання, тощо, – що забезпечували налагодження зворотного зв'язку і були підставою для продовження листування. У такий спосіб, встановлювались вкрай необхідні у середовищі істориків особисті контакти. Роль Д. І. Яворницького в цьому контексті вельми важлива з огляду на кількість його адресатів та дописувачів.

Таким чином, епістолярій Д. І. Яворницького становить потужний джерельний комплекс з історії історичної науки. Зважаючи на обставини створення, побутування та функціонального призначення цього комплексу листів та його кількісні параметри, можна зробити висновок про збереженість для сучасної історіографії повноцінного епістолярного дискурсу історичної спільноти кінця XIX – першої третини XX ст. Цей комплекс зайвий раз засвідчує сформованість на теренах тогочасної України корпорації істориків, що являла собою згуртовану єдність непересічних особистостей, яких об'єднували тісні особисті та наукові зв'язки, безпосереднє втілення яких представлене в листуванні – єдиному, за умови відсутності систематичних наукових зібрань та інших технічних можливостей, засобів міжособистісної комунікації.

Бібліографічні посилання

1. **Абросимова, С. В.** Приватне листування катеринославського дворянства XIX ст. (До питання джерелознавчого дослідження епістолярних пам'яток) / С. В. Абросимова // Південна Україна. – 1999. – Вип. 4. – С. 115–124.
2. **Вовк, О. Б.** Терминологические проблемы историографии: историографический факт и историографический источник / О. Б. Вовк // Категоріальний апарат історичної науки: Харків. історіограф. зб. – X., 2000. – Вип. 4. – С. 48–55.
3. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / Упоряд. С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піщик, Н. Г. Чередник. – Д., 1997–2005.
Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Д., 1997. – 888 с.
Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. – Д., 2005. – 500 с.
4. **Дмитриенко, В. А.** Введение в историографию и источниковедение истории науки / В. А. Дмитриенко. – Томск, 1988. – 192 с.
5. **Колесник, І. І.** Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. І. Колесник. – К., 2000. – 256 с.

6. **Критский, Ю. М.** Эпистолярное наследие историков как историографический источник (середина XIX в. – 1917 г.) / Ю. М. Критский // История и историки. Историограф. ежегодник. 1973. – М., 1975. – С. 85–112.

7. **Павлик, Н. В.** Комунікативно-прагматичний аналіз приватного побутового листування / Н. В. Павлик // Актуальні пробл. слов'янської філології: міжвуз. зб. наук. ст. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 28–33.

8. **Попова, Т. Н.** Об институционализации историографии / Т. Н. Попова // Пробл. історії та методології іст. науки: Харків. історіограф. зб. – Х., 1998. – Вип. 3. – С. 5–14.

9. **Сахаров, А. М.** О некоторых вопросах историографических исследований / А. М. Сахаров // Методология истории и историография (статьи и выступления). – М., 1981. – С. 128–152.

10. **Шмидт, С. О.** Архивный документ как историографический источник / С. О. Шмидт // Путь историка: Избр. тр. по источниковедению и историографии. – М., 1997. – С. 177–205.

11. **Шмидт, С. О.** Некоторые вопросы источниковедения историографии / С. О. Шмидт // Пробл. истории обществ. мысли и историографии: К 75-летию акад. М. В. Нечкиной. – М., 1976. – С. 264–274.

12. **Шмидт, С. О.** Опыт работы со студентами по проблематике источниковедения историографии / С. О. Шмидт // Вопр. историографии в высш. школе. – Смоленск, 1975. – С. 170–181.

Надійшла до редколегії 12.11.07.